

Johdanto

Kirsti Salmi-Niklander, Sami Suodenjoki, Taina Uusitalo

”Kuka rakensi seitsenporttisen Teeban? Kirjoissa kuninkaitten nimet.” Näin alkaa Bertolt Brechtin kuuluisa runo ”Lukevan työläisen kysymyksiä”, joka kyseenalaistaa vallanpitäjien historiankirjoituksen. Luku- ja kirjoitustaito ovat kautta vuosisatojen olleet sosiaalisen nousun välineitä, mutta ne ovat tarjonneet myös mahdollisuuksia uskonnon, valtaapitävän ideologian ja yhteiskuntajärjestyksen kyseenalaistamiseen.

Artikkelikokoelma *Lukeva ja kirjoittava työläinen* käsittelee maa- ja teollisuustyöväestön monitahoista suhdetta kirjalliseen kulttuuriin ajanjaksona, jolloin Suomi muuttui sääty-yhteiskunnasta moderniksi kansalaisyhteiskunnaksi. Kaikki artikkelit perustuvat alustuksiin, joita pidettiin Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seuran kesäseminaarissa elokuussa 2009.

Lukevat ja kirjoittavat työläiset ja kansanihmiset ovat olleet suhteellisen vähän tutkittu kohde, joka on jäänyt historian-, perinteen- ja kirjallisuudentutkimuksen ydinalueiden ulkopuolelle. 2000-luvulla lukemisen ja kirjoittamisen kansanomaisen historia on kuitenkin herättänyt kasvavaa kiinnostusta eri alojen tutkijoiden keskuudessa. Esimerkiksi Anna Kuusminin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa vuonna 2001 perustama verkosto ”Kansanihmiset ja kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa” on koonnut yhteen eri tieteenalojen tutkijoita keskustelemaan arkistojen kätköön unohduksiin jääneiden kirjoittavien kansanihmisten omaelämäkertojen, runojen, kertomusten ja yhteiskunnallisten kirjoitusten sisällöstä ja merkityksestä. Verkoston piirissä on saanut alkunsa prof. Lea Laitisen johtama Suomen Akatemian tutkimushanke ”Itseoppineet kirjoittajat ja kirjallistumisen prosessit 1800-luvun Suomessa” (2008–2011). Samaan aikaan myös työväenkirjallisuuden ja työläisälymystön tutkimus on virinnyt uudestaan. Nuoremman polven tutkijat ovat jatkaneet ja arvioineet uudelleen Raoul Palmgrenin elämäntyötä työväenkirjallisuuden ja työläisälymystön tutkijana.¹

Työläisten, käsityöläisten ja maaseutuköyhälistön suullis-kirjallinen kulttuuri ja kirjallistumisen käytännöt ovat nousseet myös kansainvälisen tutkimuksen kohteeksi.

Carlo Ginzburgin, Giovanni Levin ja Natalie Zemon Davisin tutkimukset ovat innoittaneet tutkijoita etsimään unohdettuja lähteitä ja marginaaliin jääneitä tutkimuskohteita. Alan merkittävimpiä kansainvälisiä tutkijanimiä on Martyn Lyons, joka on tutkinut lukua ja kirjoitustaidon yleistymistä sekä lukevia ja kirjoittavia työläisiä 1800-luvun Ranskassa, vertailuaineistojen pohjalta koko Länsi-Euroopassa.² Lyons on toinen pääpuhujia kirjahistorian SHARP-järjestön (Society for the History of Authorship, Reading and Publishing) konferenssissa ”Book culture from below”, joka järjestetään Helsingissä 17.–20.8.2010. Konferenssi tarjoaa erinomaiset mahdollisuudet uusien, kansainvälisten ja monitieteisten tutkimusverkostojen luomiseen.

Kansankirjoittajat sääty-yhteiskunnassa

Kirjan ensimmäisen osan kirjoittajat perehtyvät kansankirjailijoihin, jotka elivät vielä sääty-yhteiskunnan piirissä. Artikkelikokoelman aloittaa Anna Kuusminin 1800-luvun kansanihmisten omaelämäkertoja käsittelevä artikkeli. Kuusmin rakentaa julkaistujen ja julkaisemattomien elämäkertojen kokonaiskuvaa kirjoittavien kansanihmisten tavoitteista ja kirjoittamisen käytännöistä. Millaiset kansanihmiset tarttuivat kynään, mitä he kirjoittivat ja mitkä tekijät innostivat heitä vastoinkäymisistä huolimatta jatkamaan kirjoittamista?

Kaisa Kauranen, Maria Virtanen ja Reija Lång ovat valinneet tarkastelunäkökulmakseen yksilöperspektiivin. Joroislaisen torpparin Kustaa Braskin (1829–1906) ja merikarvialaisen mäkitupalaisen tyttären Matilda Roslin-Kalliolan (1837–1923) kirjallisen tuotannon myötä ilmenee, ettei kirjailijuus ollut tyypillinen tai ongelmaton elämäntapa suomalaisessa 1800-luvun jälkipuoliskon ja 1900-luvun alun maalaisyhteiskunnassa. Monelle kansankirjailijalle kirjoittaminen jäi vain harrastukseksi. Esimerkiksi Kustaa Brask ei pyrkimyksis-

tään huolimatta saanut teoksiaan julkaistuiksi, vaan hänen tekstinsä päätyivät SKS:n arkistoon. Sen sijaan Matilda Roslin-Kalliola julkaisi useita teoksia, mutta kirjailijan ammatti ei tarjonnut kansannaiselle leveää leipää: pahimmillaan hänellä ei ollut varaa edes kunnollisiin kirjoitusvälineisiin.

Gustaf Braskia ja Matilda Roslin-Kalliolaa käsittelevistä artikkeleista ilmenee konkreettisesti kansankirjailijoiden monitasoinen suhde aikakauden fennomaaniseen säätyläistöön. Fennomaaniseen nationalismiin liittyi eräänä säikeenä kansan ihannointi, tarve lähestyä kansaa ja perehtyä kansanihmisten autenttisiin kuvauksiin. Suomenkielisestä kansankulttuurista haltioituneet ”säätyläisrouvat ja -herrat” tarvitsivat kansankirjailijoita, mutta he eivät kuitenkaan hyväksyneet heitä tasavertaisiksi toimijoiksi kansallisen kirjallisuuden kentällä. Koulusivistystä nauttineet säätyläiset päättivät itsevaltaisin ottein, mitkä kansankirjailijoiden tekstit soveltuivat kansalliseen kirjallisuuskaanoniin.³

Artikkelikokoelman ensimmäisen osan artikkeleista ilmenee, että kansankirjailijat vaikuttivat hyväksyvän sivistyneistön heille asettaman marginaalisen tilan. Työläis- ja varsinkin työväenliikkeen kirjailijoista poiketen kansankirjailijat eivät kritisoineet aikakauden sääty-yhteiskuntaan sisältynyttä eriarvoisuutta. Heidän kynänsä ei ollut kapinallinen, vaikka kansankirjailijuus ilmiönä mursi sääty-yhteiskuntaan sisään rakentunutta kansanmiehen ja -naisen vaikeamisen kulttuuria. Kokonaiskuvan rakentaminen kirjallistumisen prosesseista Suomessa on kuitenkin vasta alussa, ja tuleva tutkimus voi luoda vivahteikkaamman kuvan sivistyneistön ja kirjoittavien kansanihmisten vuorovaikutuksesta.

Työläisälälymys identiteettiään pohtimassa

Kirjan toisen osan artikkelit käsittelevät yksilötarinoiden välityksellä 1900-luvun työläisälälymystä. Käsite työläisälälymys on monitulkintainen ja epämääräinenkin, mutta sen voi ajatella viittaavan työläistaustaisiin henkilöihin, jotka siirtyivät elättämään itseään kir-

joittamalla ja osallistumalla yhteiskunnalliseen keskusteluun. Älymystöön kuuluvat ovat leimallisesti toimineet kirjailijoina, toimittajina, taiteilijoina tai akateemisella uralla, usein myös politiikassa ja järjestötoiminnassa⁴. Luku- ja kirjoitusharrastus sekä opinkäynti ovat toimineet heille porttina sosiaaliseen nousuun, jonka seurauksena he ovat tavalla tai toisella erkaantuneet työläistäustastaan ja lähentyneet sivistyneistö- ja kulttuuripiirejä.

Suomalaisen työläisälymystön ominaispiirteitä on tarkastellut varsin laajasti Raoul Palmgren, joka oli näkyvä kirjallisuuskriitikko jo 1930-luvulla. Seuraavilla vuosikymmenillä hän lukeutui keskeisiin vasemmistoälymystön edustajiin ja kulttuurivaikuttajiin Suomessa.⁵ Palmgren määrittelee älymystön yhteiskunnallista roolia muun muassa omaelämäkerrallisessa romaanissaan *30-luvun kuvat*, jossa muotoillaan selvä ero intelligentsian ja akateemisen sivistyneistön välille. Siinä missä sivistyneistö valmistuu akateemisista opinnoistaan määrättyihin virkoihin, on intelligentsialle leimallista henkinen vapaus ja kaavoittumisen välttäminen. Juuri ajattelunsa riippumattomuuden ja joustavuuden ansiosta intelligentsia kykenee toimimaan kehityksen pioneerina ja kansakunnan tulevaisuuden viitoittajana.⁶

Viime vuosina työläisälymistä on tutkinut Suomessa erityisesti Hanne Koivisto, joka kirjoittaa tässä teoksessa Jenny Pajusesta ja Lauri Vileniuksesta lukevina ja kirjoittavina vasemmistointellektuelleina. Koiviston mukaan älymystöön kuuluville ihmisille on tyypillistä se, että he mieltävät olevansa muita ihmisiä kyvykkäämpiä ymmärtämään, selittämään ja kritisoimaan yhteiskunnassa tapahtuvaa liikettä.⁷ Intellektuellit ilmaisivat itseään keskustelemalla ja kirjoittamalla, jotka molemmat edistivät kriittisen ajattelun kehittymistä. Älymystön toiminta vaati julkisuutta, jonka edellytyksenä puolestaan olivat tiedotusvälineiden merkityksen kasvu, sananvapaus ja demokraattinen yhteiskuntakehitys.⁸

Työläistäistaisuuteen viittaavalla työläisälymystön käsitteellä on erilainen merkitysvivahde kuin ”vasemmistoälymystöllä”, joka korostaa älymystön poliittista sitoutuneisuutta. Onkin huomattava, että kaikki kulttuurielämässä aktiivisesti toimineet työläistäistaiset kirjoittajat eivät kokeneet olevansa aatemaailmaltaan vasemmisto-

laisia eivätkä ainakaan poliittisesti sitoutuneita. Suvi Leppämäki korostaa artikkelissaan, että Ranskassa 1920–30-luvuilla kehittynyt Henry Poulailen johtama työväenkirjailijoiden koulukunta halusi pitää kirjallisuuden erillään politiikasta⁹. Näin ranskalainen työväenkirjallisuusliike teki pesäeroa kommunistisen puolueen kulttuurihanteisiin, joiden mukaan kirjailijoiden oli kuuluttava puolueeseen ja ajettava sen asiaa.

Ranskalainen työväenkirjallisuusliike painotti 1920–30-luvuilla, että työväenkirjailijoiden tehtävänä oli kuvata nimenomaan työläisten elämää ja että vain työväestöstä itse tulleet kirjailijat kykenivät realistisesti kuvaamaan työläismiljöötä. Poulailen koulukunnan näkemyksellä on kiinnostavia yhtymäkohtia Suomessa 1940-luvulla virinneeseen debattiin työläiskirjailijoista ja -kirjallisuudesta. Tähän debattiin osallistui myös suomalaisen työläiskirjallisuuden lupaukseksi noihin aikoihin luonnehdittu Väinö Linna. Hän kritisoi voimakkaasti näkemyksiä, joiden mukaan työläiskirjailijoiden tuli lokeroitua kuvaamaan ”tuntemaansa aihepiiriä” eli tehdastyötä ja työläismiljöötä sekä välttää kuvaamasta heille outoja yhteiskuntaryhmiä ja aiheita.

Linna tuomitsi koko työläiskirjailijan käsitteen ja korosti, ettei kirjailijan tehtävänä ollut taistella luokan puolesta vaan etsiä oma persoonallisuutensa ja toteuttaa sitä. Linnan mielestä työläisten ongelmien selvittely ei kuulunut kirjailijoille vaan ammattiyhdistysliikkeelle ja valtiolle. Tällaiset näkemykset johtivat Linnan törmäyskurssille paitsi eräiden kirjallisuuskriitikoiden myös vasemmistointellektuellien kuten Elvi Sinervon kanssa. Linnan kritiikki työläiskirjailijan käsitettä kohtaan ei kuitenkaan peitä näkyvistä sitä, että hän tarjosi toisen maailmansodan jälkeiselle kirjallisuuden kentälle oman yhteiskuntakriittisen näkemyksensä, kuten Yrjö Varpio huomauttaa Väinö Linna -elämäkerrassaan.¹⁰

Kirjan toisen osan artikkelit tuovat kaikki näkyvästi esiin työläistaustaisten kirjoittavien intellektuellien identiteetin ongelmallisuuden. Hanne Koivisto kuvaa artikkelissaan, miten työväenluokasta älymystöön kohonneet Jenny Pajunen ja Lauri Vilenius kokivat henkistä alemmuutta vaihtaessaan ajatuksia sivistyneistötaustaisten

aatetoveriensa kanssa. Toisaalta työläistaustansa vuoksi Pajunen ja Vilenius tunsivat ymmärtävänsä tavallisia työläisiä paremmin kuin sivistyneistötaustaiset vasemmistolaiset.

Työläisintellektuellit ovat tyypillisesti kohdanneet epäluuloja porvarillisten kirjallisuuspiirien ja viranomaisten taholta, mutta samaan aikaan he ovat joutuneet usein vastaamaan myös työväenluokan rivijäsenten ja omien puoluetoveriensa vieroksuntaan. Vieroksunnan vuoksi työläisintellektuellit ovat kokeneet itsensä ulkopuolisiksi ja yksinäisiksi, eräänlaisiksi luokkarajojen väliin putoajiksi.¹¹ Kokemus välitilassa olemisesta ilmenee havainnollisesti Sylvi-Kyllikki Kilven (o.s. Sinervon) ja Aira Sinervon nuoruuden päiväkirjoista, joita Jaana Torninoja-Latola käsittelee tämän teoksen artikkelissaan. Oppikoulun käynti ja kirjalliset haaveet lähensivät Sinervon sisaruksia sivistyneistöön, mutta samaan aikaan molemmat kokivat tärkeäksi korostaa työväenluokkaisia juuriaan.

Kokemus välitilaan jäämisestä yhdistää 1900-luvun työläisälymystöä edellisen vuosisadan kansankirjoittajiin. Kaisa Kaurasen ja Maria Virtasen artikkelista käy ilmi, että monet kansankirjoittajat kokivat olevansa yhteisönsä oudoksumia kirjallisen aktiivisuutensa vuoksi mutta eivät myöskään kuuluneet sivistyneistöön, jolle he kirjoituksiaan lähettelivät. 1800-luvun kansankirjoittajia ja 1900-luvun vasemmistokirjailijoita kytkee toisiinsa myös se, että molemmilla ryhmillä oli vaikeuksia saada tekstejään valtajulkisuuteen. Toisin kuin kansankirjoittajilla, vasemmistolaisilla kirjailijoilla oli tosin jo käytössään omat julkaisukanavansa, työväenliikkeen lehdet ja kustantamot, mutta 1950-luvulle asti vain harva heistä kykeni saavuttamaan kaipaamaansa kansallista tunnustusta¹².

Työläistaustaisista intellektuelleista – aivan kuten 1800-luvun kansankirjoittajista – tuskin kukaan aktivoitui kirjoittamaan ilman aikaisempaa lukemisharrastusta. Työläisperheessä kasvaneiden Sylvi-Kyllikki ja Aira Sinervon nuoruuden päiväkirjoja analysoiva Jaana Torninoja-Latola tuo esiin, että Sinervojen perheessä arvostettiin sivistystä ja tietoa, mikä ilmeni innokkaana lukuharrastuksena ja myönteisyytenä koulunkäyntiä kohtia. Suvi Leppämäen artikkelissaan käsittelemä ranskalainen Jean Guéhenno puolestaan muistelee

kirjojen tarjontaan itselleen öisin pakopaikan tehdastyöstä sen jälkeen, kun hän oli teini-iässä päättänyt työn ohessa opiskella itsenäisesti ylioppilaaksi.

Artikkeleissa tarkasteltavien työläisintellektuellien kokemukset kirjallisesta aktivoitumisestaan tukevat ulkomaisen tutkimuskirjallisuuden havaintoja työläiskirjoittajien kirjoitusharrastuksen viriämisestä. 1800-luvun ranskalaiset ja englantilaiset työläiskirjoittajat korostavat omaelämäkerrallisissa teksteissään tyypillisesti sitä, kuinka he ahmivat nuoruusvuosinaan innokkaasti kaikenlaista kirjallisuutta. Kuvauksissa toistuvat maininnat lukemisharrastusta haitanneista epäsuotuisista olosuhteista, jotka lukija kuitenkin sinnikkyydellään ylitti. Moni kertojista on kuitenkin jälkikäteen sitä mieltä, että heidän lukemansa kirjallisuus oli alkuvaiheessa varsin sattumanvaraista ja kelvotonta. Vasta myöhemmin lukijat ohjautuivat ”hyödyllisen tiedon” pariin ja ryhtyivät entistä määrätietoisemmin kehittämään itseään.¹³

Huomionarvoista on myös se, miten monia innosti kirjoittamiseen nimenomaan haave kirjailijuudesta. Unelma kirjailijan ammattista innoitti esimerkiksi Sinervon sisarusten päiväkirjakirjoittamista 1900-luvun alkupuolella, ja päiväkirjan avulla nuoret tytöt saattoivat hioa tyyliään sekä samalla purkaa epävarmuuttaan kirjallisista taidoistaan. Myöhemmin Sylvi-Kyllikistä tuli työväenlehden toimittaja ja poliitikko, kun taas Aira Sinervo suuntautui kirjailijaksi, runoilijaksi ja suomentajaksi. Yhteistä kaikille artikkeleissa käsitellyille työläisintellektuelleille oli monipuolinen kirjallinen aktiivisuus ja ylipäänsä näkyvä toiminta kulttuurielämässä, mutta myös politiikassa. Artikkelien perusteella työläisälymystöstä piirtyy kuva ryhmänä, joka koki voimakasta tarvetta palata työläisjuuriinsa mutta samalla halusi kirjallisella toiminnallaan osoittaa tietä parempaan tulevaisuuteen.

Valistus, muistitieto ja itseymmärrys

Kirjan kolmannen osan kirjoittajien tutkimuskohteena on työväenliikkeen piirissä toteutettu valistustoiminta, siihen liittyvät ide-

ologiset keskustelut ja sen pohjalta rakennetut yksilölliset tulkinnat historiallisista tapahtumista. Valistus ja sivistys ovat kuuluneet työväenliikkeen keskeisiin tavoitteisiin, joiden saavuttamisessa luku- ja kirjoitustaito ovat olleet välttämättömiä. Työväenliikkeen piirissä on pyritty ottamaan haltuun länsimaisen sivistyksen traditiota, mutta myös luotu ja kokeiltu uusia, vaihtoehtoisia opetuksen ja kasvatuksen muotoja.

Taina Uusitalo käsittelee artikkelissaan työläisnaisille suunnattujen lehtien *Työläisnaisen* ja *Toverittaren* kirjoituksia. Sanomalehdistö oli järjestäytyneen työväen piirissä tärkeä agitaation, tiedonvälityksen ja sivistystyön väline. Historiantutkijat ovat hyödyntäneet työväenlehtien kirjoituksia lähdeaineistona, mutta niiden tuottamisen ja julkaisemisen problematiikkaan ei juuri ole paneuduttu. Uusitalo erittelee artikkelissaan työläisnaisille ja -äideille suunnattuja yhteiskunnallisia velvoitteita 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Työläisnaisia käsiteltiin kapitalismin uhreina, ja heistä pyrittiin kasvattamaan kurinalaisia, luokkatietoisia toverittaria.

Lehtikirjoittaminen oli merkittävä julkisen toiminnan muoto maalais- ja työläisnaisille. Reija Långin artikkelista käy ilmi, että naiskirjoittajat olivat harvalukuisia sekä kansan- että työväenkirjailijoiden joukossa. Sekä painetuissa että käsinkirjoitetuissa lehdissä tekstit julkaistiin useimmiten nimettöminä tai nimimerkeillä, mikä tekee yksilöllisten kirjallisten profilien hahmottamisen vaikeaksi.¹⁴ Nimettömyyden käytäntö liittyi sekä poliittiseen tilanteeseen että kollektiivisen toiminnan ihanteisiin.

Joni Krekola paneutuu artikkelissaan yhteen työväenliikkeen valistustoiminnan muotoon, poliittiseen koulutukseen. Tarkastelun kohteena on Yrjö Sirolan (1876–1936) ura suomenkielisen työväen valistajana Suomessa, Yhdysvalloissa ja Neuvostoliitossa. Sirola ja hänen kollegansa kehittivät uudenlaisia, moderneja opetusmenetelmiä, jotka kuitenkin tukahtuivat ja jäivät unohduksiin Stalinin hallinnon kourissa 1930-luvulla. Hänen ideologinen perintönsä jatkui kuitenkin Sirola-opiston toiminnassa 1990-luvulle saakka.

Andreas McKeoughin artikkeli liittyy suomalaiseen folkloristiseen muistitietotutkimukseen, joka on kytkeytynyt vahvasti työväenhisto-

riaan ja sisällissodan vaiheisiin.¹⁵ Haastatteluaineistojen, kirjallisten muistelmien ja aikalaislähteiden sekä muiden aineistojen vertaileva analyysi antaa tuoretta tietoa ja uusia näkökulmia aikalaiskokemuksista ja menneisyyden ristiriitaisista tulkinnoista. McKeough analysoi sisällissotaa käsitteleviä työläisten muistelmia, jotka on kirjoitettu suhteellisen pian sodan jälkeen. Hän tavoittelee kokemusta ja ymmärrysmalleja, joiden avulla kirjoittajat tulkitsevat traumaattista sotakokemusta ja suhteuttavat sen laajempiin kehyksiin. Kaikki artikkelissa käsitellyt kertojat ovat työläistaustaisia, mutta omaehtoinen tai työväenliikkeen piirissä hankittu koulutus vaikutti vahvasti heidän tulkintoihinsa.

Vuosikirjan viimeisessä artikkelissa Pia Koivunen käsittelee luku- ja kirjoitustaidon levittämiseen liittyvää ideologista keskustelua Neuvostoliitossa paneutuen erityisesti Komsomolin lukutaitokampanjoihin 1920–30-luvun vaihteessa. Näihin kampanjoihin liittyvät ideologiset ristiriidat valaisevat Neuvostoliiton uusien vallanpitäjien ja kansan arvomaailmojen törmäystä. Pientalonpojat suhtautuivat epäluuloisesti lukutaitoon, joka tarjottiin heille samassa paketissa bolševistisen ideologian ja modernin kaupunkikulttuurin kanssa. Näitä jännitteitä on kiinnostavaa verrata 1800-luvun Suomen ideologisiin ristiriitoihin luterilaisen kirkon, fennomaanisen sivistyneistön ja tavallisen kansan välillä, joita kirjan ensimmäisen osan kirjoittajat käsittelevät. Suomessa kirkko edellytti kansalta peruslukutaitoa, mutta piti kirjoitustaitoa vaarallisena; sivistyneistö kannusti kansankirjoittajia, mutta piti heidät marginaalisia; talonpoikaisväestö taas epäili kirjoitustaidon tekevän ahkerista maalaispojista työtä vieroksuvia herrastelijoita.

Vuosikirjan artikkelit tarjoavat esimerkkejä uusista, kiinnostavista ja monisäikeisistä tutkimuskysymyksistä, joita kirjallisen kulttuurin, työväestön ja työväenliikkeen suhteet tarjoavat. Toivomme, että tämä artikkelikokoelma voi osaltaan luoda vuoropuhelua erilaisten tutkimussuuntausten ja tieteenalojen välille. Kiitämme lämpimästi artikkeleiden kirjoittajia ja kuvien luovuttajia, Tieteellisten seurain valtuuskuntaa julkaisutuesta ja painatuspalveluista, Kansan Arkiston henkilökuntaa kuvituksen ideoimisesta sekä graafikko Katriina Koskista sarjan ulkoasusta.

Viitteet

- 1 Tuoreesta työväenkirjallisuuden ja -kirjailijoiden tutkimuksesta ks. Hyttinen 2006a ja 2006b; Launis 2009; Roininen 1993; Salmi-Niklander 2006, 2010; työläisälymystön tutkimuksesta Koivisto 2002, 2005.
- 2 Lyons 2008.
- 3 Palmgren 1966, 15–18.
- 4 Vrt. Koivisto 2005, 118, joka tarkastelee artikkelissaan pariakymmentä vasemmistoälymystöön kuuluvaksi määrittelemäänsä henkilöä.
- 5 Palmgren 1966a; Palmgren 1966b; Palmgren 1983; Palmgren 1984a; Palmgren 1984b.
- 6 Palomeri 1953, 325.
- 7 Koivisto 2005, 119.
- 8 Koivisto 2002, 260.
- 9 Henry Poulaillista ja ranskalaisesta työväenkirjallisuudesta maailmansotien välisenä aikana ks. myös Chapman 1992, erit. 3, 242–243.
- 10 Varpio 2006, 228–233.
- 11 Koivisto 2005, 120.
- 12 Koivisto 2005, 124.
- 13 Lyons 2008, 116; Vincent 1981, 113, 120–125, 135–141, 155–156.
- 14 Käsikirjoitettujen lehtien naiskirjoittajista ks. Salmi-Niklander 2006, 85–93.
- 15 Peltonen 1996, Fingerroos 2004; Heimo 2010.

Kirjallisuus

- Chapman, Rosemary (1992): *Henry Poulaille and Proletarian Literature 1920–1939*. Rodopi, Amsterdam.
- Fingerroos, Outi (2004): *Haudatut muistot. Rituaalisen kuoleman merkitykset Kannaksen muistitiedossa*. SKST 985. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Heimo, Anne (2010): *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnot osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. SKST 1275. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hyttinen, Elsi (2006a): ”Minä tahdon pois tästä ahtaasta komerosta”. Työläisnaisen toimijuus Elvira Willmanin näytelmässä Lyyli. *Naistutkimus* 19 (1), 4–16.
- Hyttinen, Elsi (2006b): Keitä Juopa erottaa? *Kulttuurintutkimus* 23 (4), 3–12.
- Koivisto, Hanne (2002): Intellektuellit diskurssien verkossa. Teoksessa Kari Immonen & Maarit Leskelä-Kärki (toim.), *Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen*. Tietolipas 175. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 258–280.
- Koivisto, Hanne (2005): Suomen 1930- ja 1940-luvun vasemmistoälymystö kulttuuristen ja poliittisten rajojen koettelijana. Teoksessa Päivi Rantala & Marja Tuominen (toim.), *Rajoilla. Puheenvuoroja tutkimuksen rajoista ja rajojen tutkimisesta*. Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja C: 30. Lapin yliopisto, Rovaniemi, 117–128.
- Launis, Kati (2009): Työväen Maamme-kirja. Teoksessa Kukku Melkas & al. (toim.), *Läpikulkuihmisiä. Neuvottelua kansallisuudesta ja sivistyksestä 1900-luvun alun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 73–106.
- Lyons, Martyn (2008): *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France*. University of Toronto Press, Toronto.

- Palmgren, Raoul (1966a): *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus I*. WSOY, Porvoo.
- Palmgren, Raoul (1966b): *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus II*. WSOY, Porvoo.
- Palmgren, Raoul (1983): *Kapinalliset kynät. I Itsenäisyyssajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus. Kaksi puoluekirjallisuutta ja muutovallankumous (1918–30)*. WSOY, Helsinki.
- Palmgren, Raoul (1984a): *Kapinalliset kynät II. Itsenäisyyssajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus Pulan, fasismin ja sodan varjossa. (1930–40)*. WSOY, Helsinki.
- Palmgren, Raoul (1984b) : *Kapinalliset kynät III. Rauhan ja edistyksen optimismista kylmään sotaan (1944–1951)*. WSOY, Helsinki.
- Palomeri, R. [Palmgren, Raoul] (1953): *30-luvun kuvat*. Tammi, Helsinki.
- Peltonen, Ulla-Maija (1996): *Punakapinan muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Roininen, Aimo (1993): *Kirja liikkeessä. Kirjallisuus instituutiona vanhassa työväenliikkeessä 1895–1918*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2006: Suurlakon lapset. 1910-luvun työläisnuorisoin avainkokemuksia ja moraalikeskustelua. Teoksessa Inkeri Ahvenisto & Kirsi Mäki (toim.), *Kansalaisvaikuttaminen ajassa. Väki Voimakas 19. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura*, Helsinki, 74–99.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2010: Menetetty sankaruus. Mahdollisuuksien retoriikkaa. Teoksessa Ilona Kempainen & Ulla-Maija Peltonen (toim.), *Kirjoituksia sankaruudesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. (Ilmestyy 2010.)
- Varpio, Yrjö (2006): *Väinö Linnan elämä*. WSOY, Porvoo.
- Vincent, David (1981): *Bread, Knowledge and Freedom. A Study of Nineteenth-Century Working Class Autobiography*. Europa, London.

